

Prof. UEK dr hab. Konrad Pędziwiatr, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie

RECENZJA PRACY DOKTORSKIEJ PANI MGR. MONIKI BEN MRAD

Synkretyzm religijny w związkach bikulturowych na przykładzie małżeństw polsko-tureckich i polsko-tunezyjskich

Promotor: Prof. dr hab. Halina Grzymała-Moszczyńska

Podstawa prawna sporządzenia recenzji

Recenzję sporządzono w odpowiedzi na informację e-mailową, iż Rada Dyscypliny Nauki o kulturze i religii Uniwersytetu Jagiellońskiego, wybrała mnie na recenzenta w przewodzie doktorskim mgr Moniki Ben. Pracę doktorską otrzymałem fizycznie w formie papierowej z końcem września. Maszynopis rozprawy doktorskiej z bibliografią i załącznikami liczy 356 strony i został przygotowany w języku polskim. Na moją prośbę w październiku udostępniono mi dodatkowo CV doktorantki. Powyższe dokumenty są podstawą przygotowania niniejszej recenzji, co jest zgodne z zapisami ww. Ustawy Prawo o Szkolnictwie Wyższym i Nauce.

Sylwetka kandydatki i dorobek naukowy

Doktorantka posiada dwa dyplomy z Uniwersytetu SWPS w Warszawie. Licencjat z zakresu bezpieczeństwa misji zagranicznych wydany przez Wydział Prawa oraz magisterium psychologii społecznej wydany przez Wydział Psychologii. W trakcie studiów przebywała na półrocznym stypendium Erazmusa na Uniwersytecie Maltepe w Istambule. Brała udział w licznych projektach badawczych, z których na szczególną uwagę zasługuje częściowo powiązany tematycznie z obszarem recenzowanego doktoratu projekt kierowany przez prof. Górak-Sosnowską na temat obywaterek Polski które przyjęły islam. Doktorantka władając biegle, oprócz języka ojczystego, językiem angielskim i francuskim oraz komunikatywnie językami arabskim, tureckim i rosyjskim posiada dobre przygotowanie do prowadzenia badań w wybranym obszarze. Jednocześnie biorąc pod uwagę kwalifikacje naukowe i językowe oraz udział w projektach badawczych (w tym finansowanych przez NCN) należy zwrócić uwagę na

stosunkowo niewielki dorobek publikacyjny, a w szczególności brak artykułów w renomowanych czasopismach naukowych.

Ocena rozprawy

Recenzowana praca podejmuje bardzo istotny i stosunkowo słabo zbadany szczególnie na gruncie polskim obszar negocjowania kultur, a w szczególności religii i konstruowania tożsamości w związkach mieszanych funkcjonujących w różnych krajach europejskich oraz szeroko pojętej Azji Zachodniej oraz Afryce Północnej. Doktorantka skupiła się na związkach tworzonych przez Polki z obywatelami Turcji i Tunezji mieszkającymi nie tylko w Polsce lub w krajach małżonków ale też w innych częściach Europy. Wśród ważnych pytań stawianych przez prace są te o negocjowanie tożsamości kulturowej (w tym etnicznej i religijnej) w związkach mieszanych, praktyk religijnych oraz decyzji w tych obszarach w stosunku do potomstwa. Pytania szczegółowe dotyczą między innymi charakteru synkretyzmu religijnego w związkach mieszanych, skali i charakteru konwersji na islam wśród Polek wchodzących w związki małżeńskie z obywatelami Tunezji i Turcji oraz procesu negocjowania kultur, etniczności i narodowości w tego typu związkach. Bardzo ważne jest w pracy również zwrócenie uwagi na dyskurs medialny na temat islamu, muzułmanów, migrantów przymusowych i to w jaki sposób wpływa on na rozmówców z którymi prowadziła wywiady pogłębione.

Część wstępna pracy poprawnie nakreśla ogólny obszar badawczy oraz informuje o strukturze pracy oraz o kwestiach technicznych (m.in. dotyczących metody anonimizacji wywiadów oraz wyboru wersji tłumaczenia Koranu na język polski do cytowań). Autorka informuje również we wprowadzeniu, iż praca badawcza jest w jej przypadku silnie spleciona z własnym doświadczeniem życiowym, gdyż sama jest w związku mieszanym z obywatelem Tunezji. Nie do końca jasne jest natomiast wspomniany we wstępie cel jakim jest „burzenie” lub „potwierdzanie” stereotypowych wyobrażeń na temat Polek – nie muzułmanek wchodzących w związki z muzułmanami. Praca doktorska w moim odczuciu powinna mieć za zadanie jedynie dekonstruowanie uproszczonych wyobrażeń na temat związków mieszanych – co analizowana praca bardzo dobrze robi – i nie powinna w ogóle wspominać o możliwości potwierdzania takich uproszczonych reprezentacji.

Praca następnie rozpoczyna się od nakreślenia ram teoretycznych wykorzystanych w dalszej części analizy. Doktorantka w sposób przekonujący uzasadnia wybór 4 podejść teoretycznych

wykorzystywanych analizie doktorskiej. Są to dwa główne podejścia teoretyczne w badaniach religijności mniejszości i adaptacji religijnej (1 - rozwoju tożsamości religijnej opartej na koncepcjach tożsamości etnicznej / kulturowej i ich socjalizacji i 2 - badań nad akulturacją religijną, która jest psychologiczną adaptacją do różnorodności kulturowej - szczególnie model relatywnej akulturacji - RAEM) oraz teorii systemów ekologicznych i dystansu kulturowego i psychicznego. Szczególnie interesujące wydaje się połączenie w jednej analizie zastosowania teorii procesów tożsamościowych (m.in. Breakwell 1986 i późniejsze) oraz teorii reprezentacji społecznych (Moscovici 2000). Jednocześnie warto zauważyć że tej drugiej perspektywie teoretycznej doktorantka poświęca bardzo niewiele miejsca, a jedynie ogranicza się do obserwacji, iż negatywny obraz islamu prezentowany przez media i obecny w mediach społecznościowych może zagrażać tożsamości osoby pozostającej w związku z muzułmaninem (str 27).

W kontekście zastosowania w analizie koncepcji akulturacji psychologicznej warto nadmienić, iż w socjologii migracji głównego nurtu koncepcja akulturacji została wyparta (m.in. przez silny nacisk na procesy jednokierunkowe) przez kategorie integracji, zakorzenienie i zadomowienia zwracające również uwagę na procesy dostosowawcze w społeczeństwach przyjmujących. W rozdziale teoretycznym Doktorantka prezentuje również szeroko dotychczasowy dorobek namysłu badawczego nad związkami mieszanymi. Jedną z istotnych prac powstałą na gruncie polskim, którą ten przegląd pomija jest wydany przez WUW doktorat Anity Brzozowskiej pt. „Przez szklany próg. Integracja i mobilność społeczno-ekonomiczna migrantów z Ukrainy zawierających małżeństwa z obywatelami Polski” (2022).

Choć rozdział teoretyczny jest bardzo rozbudowany i liczy sobie ponad 80 stron (od str. 12 do 93) to jednocześnie odnosi się wrażenie, iż część pojęć pojawiających się w pracy pozostaje nie w pełni zdefiniowana. Przykładowo kluczowe dla pracy pojęcie synkretyzmu religijnego zostaje zdefiniowany głównie w odniesieniu do indywidualnej religijności. Sporo miejsca Autorka poświęca na zdefiniowanie akulturacji psychologicznej ale zdecydowanie mniej na wyjaśnienie czym jest akulturacja religijna, która pojawia się później wśród celów-pytań badawczych. Inną kategorią użytą w pracy bez wyjaśnienia to „poczucie patriotyzmu”. Choć praca posiada bardzo dobry ogląd polskiego, tureckiego i tunezyjskiego kontekstu społeczno-kulturowego to jednocześnie problematyczny wydaje niewielki namysł nad samą kategorią „bycie muzułmaninem – muzułmanką” i brak ukazania istotnych obszarów tej kategorii – od religijnej przez kulturową do etnicznej” (np. Pędziwiatr 2007 „Od islamu imigrantów do islamu obywateli”). To wydaje się szczególnie ważne w kontekście późniejszego wskazania, że wielu

partnerów Polek z Turcji i Tunezji wcale nie charakteryzuje się rozbudowaną praktyką religijną, a część z nich nie praktykuje w ogóle (np. nie pości w czasie Ramadanu), czując się jednocześnie, iż są muzułmanami. Tu warto byłoby również zaznaczyć odmienny charakter praktyk w chrześcijaństwie i islamie oraz zróżnicowanie płciowe w tych praktykach.

Już w pierwszych częściach pracy widoczne są również liczne błędy językowe, które utrudniają lekturę – Islam i Chrześcijaństwo z dużej, Chrześcijanie i Muzułmanie z dużej (np. str.14) . Również Arab pisany z małej litery (str. 2). Brakuje również wytłumaczenia kiedy stosowane są przymiotniki „muzułmański”, a kiedy „islamski”. Jaka jest dla Autorki różnica między nimi? Jak Doktorantka odnosi się do polskiej tradycji utożsamiania przymiotnika „islamski” z islamem politycznym, a tego ostatniego wprost z fundamentalizmem i ekstremizmem? (krytyka np. w Pędziwiatr 2019 - „Przemiany islamizmów ...”)

Kolejny rozdział pracy (nr 3) przedstawia główne cele i pytania badawcze w formie tabeli. Doprecyzowuje cel pracy jako „próbę opisanie i zrozumienia procesu akulturacji religijnej Polek wychowanych w katolickim kontekście społecznym, które związały się z mężczyznami pochodzącymi z kultury muzułmańskiej na przykładzie tunezyjskimi i tureckim”. W dalszej części stawia główne pytania badawcze i pytania szczegółowe. Te ostatnie nie zawsze uszczegółwiają problematykę tylko zadają pytania na podobnym poziomie ogólności (np.. pytanie dotyczące edukacji religijnej dzieci). Całość tego rozdziału zajmuje niewiele ponad stronę i jako taki powinien zostać zaadoptowany do wstępu – rozdz. nr 1 lub 2.

W kolejnej części pracy Autorka omawia zagadnienia metodologiczne i wyjaśnia w jaki sposób gromadzone były dane oraz w jaki sposób były przygotowywane do analizy i poddawane analizie. Oprócz danych jakościowych, w których najistotniejszą rolę odgrywały wywiady pogłębione (32 łącznie), Autorka przeprowadziła również ankietę internetową wśród 341 Polek. Te ostatnie były prowadzone przede wszystkim w celu określenia możliwości rozszerzenia wyników analizy jakościowej na szerszą grupę osób. Badaczka w sposób poprawny omawia po kolei zastosowane metody i narzędzia badawcze oraz zagadnienia etyczne oraz swoje własne stanowisko w odniesieniu do badanych zagadnień.

W rozdziale 5 Doktorantka przechodzi do prezentacji wyników badań które rozpoczyna od prezentacji danych ilościowych. Te pochodzą z wyników ankiety internetowej wśród Polek pozostających w związkach w muzułmanami. Większość respondentek uczestniczących w badaniach to osoby mieszkające w Polsce (150 osób) i w krajach Europy Zachodniej (149 osób) nade wszystko Wielką Brytanię i Niemcy). Brak jest informacji skąd pochodziła reszta

respondentek uczestniczących w badaniu. Szkoda, że Autorka posiadając tak cenne dane nie pokusiła się o pogłębioną analizę ukazującą na przykład jak różnicują się odpowiedzi respondentek mieszkających w Polsce i w innych krajach świata na kwestie praktyk religijnych. Dodatkowo, zebrane przez Autorkę dane ilościowe są prezentowane łącznie z danymi GUS co nie jest ani zbyt klarowne ani poprawne metodologiczne. Poza tym wykresy są wydrukowane w taki sposób, że nie widać linii przedziałów w wykresach i są bardzo mało czytelne. Zamiast podawać dane z ankiety w formie tekstu powinny być zaprezentowane w sposób atrakcyjny graficznie. Mogły zostać również przywoływane przy okazji różnych obszarów analizy jakościowej jako wymiar je pogłębiający. Ta część pracy nie jest wolna także od błędów ortograficznych (str. 125 Polki i Polski z małej litery).

W kolejnej części Doktorantka prezentuje dane zebrane podczas wywiadów pogłębionych. Analizę wyników jakościowych Autorka podzieliła na obszary sfer funkcjonowania: publiczną, prywatną i ideową. Swe rozważania w tej części słusznie rozpoczyna od podanie podstawowych charakterystyk osób badanych. Jedną cech o której brak jest informacji na początku to w jakich krajach Europy Zachodniej Polki objęte badaniem jakościowym zamieszkują. Jest to o tyle ważna cecha, iż w znacznym stopniu determinuje ona np. funkcjonowanie religii w sferze publicznej. W dalszej kolejności Autorka omawia fazy formowania się związków, decyzje o ich formalizacji, wybór języka komunikacji, religie i religijność w związku. W tej szczególnej uwadze zasługują refleksje i cytaty dotyczące rytualnego i innych wymiarów religijności partnerów badanych Polek. W istotny sposób dekonstruuje one obraz muzułmanina i ukazują wielowymiarowość religijności partnerów Polek. W dalszej części rozdziału Autorka analizuje również wzajemne postrzeganie chrześcijaństwa i islamu. W tej części podobnie jak we wcześniejszych lekturach utrudnia nie stosowanie się przez Doktorantkę do zasad pisowni języka polskiego. W rozdziale omawiane są również między innymi synkretyzm i rola religii w związkach, reakcje rodziny i znajomych w Polsce i Turcji/Tunezji na związek. W bardzo dobry sposób Doktoranta naświetla relacje władzy, funkcjonowanie uprzedzeń i stereotypów i odmienne sposoby postrzegania związków przez rodziny z Europy i Tunezji-Turcji. Adekwatnie jest również ukazywany bardzo istotny wpływ migracji na funkcjonowanie związków mieszanych, a w szczególności procedury legalizacji pobytu. W bardzo dobry sposób Doktorantka również ukazuje elementy uprzywilejowania Europejki/Europejczyków w krajach Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej. W tych częściach również pojawiają się literówki i błędy ortograficzne choć mniej liczne (s. 181 cytaty na dole strony ma kilka błędów).

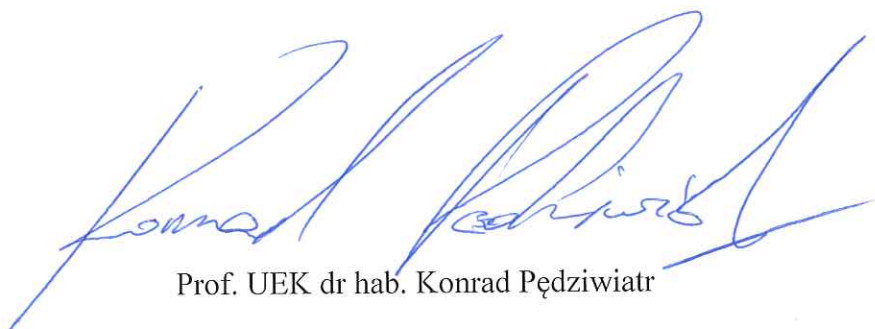
W rozdziale 5 Doktorantka zgłębia również kwestie wpływu pandemii Covid-19 na badane związki mieszane oraz sprawy dzieci i nade wszystko ich edukacji religijnej. Na podstawie badań jakościowych i ilościowych konstatuje, iż większość badanych decyduje się na przekazaniem dzieciom religii ojca. Co interesujące mimo decyzji o wychowaniu dzieci w islamie, wiele par nie decyduje się na poddawaniu chłopców zabiegowi obrzezania. Dla wielu rodziców, szczególnie tych nie praktykujących, kwestia przekazywania wiary dzieciom nie jest priorytetowa. Dla niektórych ważniejszą jest sprawa uczenia języków obojga rodziców co szczególnie w kraju trzecim gdzie obowiązuje jeszcze inny język niż te które słyszy w domu może być jeszcze bardziej skomplikowana.

Bardzo wartościowa część rozdziału analitycznego dotyczy również wpływu obrazu medialnego islamu i muzułmanów na badane związki i próby korygowania przez rozmówczynie Doktorantki tych obrazów zarówno w debatach publicznych jak wśród członków rodziny i znajomych. Interesujące są także rozważania Autorki na temat relacji osób badanych z polskością. W oby tych częściach miło widziane byłoby odwołanie to ramy teoretycznej – reprezentacji społecznych – czego brakuje.

W rozdziale 6 Autorka formułuje główne wnioski z przeprowadzonych badań. Jeden z kluczowych wskazuje, iż osoby pozostające w związkach mieszanych religijnie zmieniają swoją tożsamość, poruszając się między symbolicznymi granicami przynależności do jednej z grup religijnych. Ich tożsamości religijne bardzo często mają naturę fragmentaryczną, zróżnicowaną i płynną podobnie jak procesy identyfikacji. Doktorantka również w bardzo interesujący sposób podsumowuje wpływ kontekstu migracji na związki mieszane wskazując sytuacji legalizacji pobytu przez partnera w Polsce jako najtrudniejszą z sytuacji z jaką muszą się często zmierzyć. Na końcu Pani Monika Ben Mrad poprawnie wskazuje na ograniczenia projektu badawczego oraz potencjalne kierunki przeszły badań.

Jedną z najważniejszych zalet recenzowanej pracy jest jej znaczący wkład – szczególnie na gruncie krajowym – w demitologizację związków mieszanych i deorientalizację dyskursów na temat tego typu związków. Tym samym praca przyczynia się do budowania bardziej złożonego obrazu islamu oraz jego wyznawców i wyznawczyń. Jeśli chodzi natomiast o najbardziej rażące wady to z pewnością należy wspomnieć o nieprzejrzystościach teoretyczno-koncepcyjnych, nieodpowiednich decyzjach prezentacji danych ilościowych oraz bardzo licznych błędach językowych.

Podsumowując pragnę podkreślić, iż sformułowane w recenzji uwagi krytyczne nie mają na celu deprecjonowania wartości rozprawy, a jedynie wskazanie niektórych mankamentów w dysertacji Pani Moniki Ben Mrad, którą postrzegam jako ważną i potrzebną. Pomimo zastrzeżeń przeprowadzone przez Doktorantkę badania uważam za wartościowe i wnoszące znaczący wkład do aktualnej wiedzy naukowej. Tym samym moja ocena recenzowanego dzieła jest pozytywna. W mojej ocenie przedstawiona przez Panią magister Monikę Ben Mrad rozprawa spełnia wszystkie warunki Ustawy z dnia 20 lipca 2018 – Prawo o Szkolnictwie Wyższym i Nauce i wnioskuję o dopuszczenie jej do publicznej obrony.

Prof. UEK dr hab. Konrad Pędziwiatr